

УДК 111.852 + 168.522 + 82-311.6

МІФОПОЕТИКА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Олена Колесник

Чернігівський національний педагогічний університет

ім. Т.Г.Шевченка

Колесник О. С. Міфопоетика «Слова о полку Ігоревім» / О. С. Колесник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 95. Серія: філософські науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – С. 164–168.

«Слово о полку Ігоревім» - чи не найзначніший літературний пам'ятник Київської Русі, якому присвячені сотні публікацій, починаючи статтями та закінчуючи монографіями і збірками наукових праць. Але дискусії його про авторство, час написання, зв'язок з літописними джерелами та вплив на подальший літературний процес не згасають. Більш того, зараз знов почалися суперечки про, здавалося б вже доведену, автентичність пам'ятки.

Сама жвавість цих дискусій свідчить як про відсутність остаточного вирішення проблем, так і про їхню актуальність.

Спробуємо подивитися на текст «Слова» виключно з точки зору міфопоетичної символіки та зробити висновки щодо його близькості чи віддаленості від характерних міфологічних структур слов'янських та інших європейських народів.

Власне **міфологічних персонажів** в «Слові» небагато. Можна погодитися з Д.С. Лихачевим та В.Ф. Ржигою (які в свою чергу посилаються на В. Міллера), що ці образи використовуються метафорично: тобто, автор язичником не був, але знав дохристиянську традицію. Деякі зі згаданих ним персонажів добре відомі міфологам:

Велес, Дажбог, Стрибог; інші більш-менш зрозумілі за контекстом: Діва-Обіда, Карна та Жля. Проте є й такі, що викликають серйозні різночитання. Так, Хорс тлумачиться в основному, як бог сонця, але за альтернативним прочитанням – бог місяця. Зовсім неясний Троян, або, за трактовкою Б.Яценка, земля-Троянь. Мабуть, найбільше розходяться коментатори щодо Діва, якого називають і сяючим небесним богом, і чудесним птахом, і нечистою силою, і богом-покровителем степу та половців (яких він попереджує свистом) і навіть місцевим аналогом гімалайського йєті. Такі альтернативні тлумачення є характерними для вивчення давніх пам'яток, які фіксують образи, в часи створення тексту всім відомі і тому не розшифровані автором.

Загальна міфопоетика світу «Слова» проявляється перш за все в одухотвореності природи, яка не є байдужою щодо долі героїв. Ця риса характерна для фольклорної та традиційної творчості. Лише «сучасне» людство, яке оточило себе «другою природою» почало втрачати безпосередність цього зв'язку, в той час як для наших предків світ був живим, прекрасним та небезпечним, повним природних символів, світоглядно-ціннісним.

Багато дослідників міфопоетичного світогляду відмічали, що для традиційного мислення не існувало однозначної межі людського та природного. Людина, в цілому, стояла вище, але й тварина могла мати значний ціннісний статус. Одним з проявів так званого «закону невиключення третього» була віра в подвійну натуру деяких істот, яка подекуди зберігалася в Європі ще в середині ХХ ст. Безумовно, не слід розуміти буквально, що Ігор, тікаючи з полону, обертався вовком. Але для Автора такий образ є цілком сумісним з загальними естетичними принципами тексту. А от згаданий поруч князь Всеслав міг розумітися

як «справжній» перевертень, і тоді про його вовчі подорожі йдеться не в переносному, а в прямому сенсі.

В цілому, тварини, стихії та ландшафт в «Слові» мають певну природно-символічну двоїстість, причому і сам символізм не завжди є однозначним. За підрахунками Н.В. Шарлеманя, **тварини** в цілому згадуються більше 80 разів, при чому з них 16 разів – сокіл, 11 – вовк [5, С. 78-89]. При цьому сокіл завжди має позитивне значення та асоціюється, перш за все, з руськими князями. Вовк – амбівалентний, він пов'язаний і з Бояном, Всеславом та Ігорем, і з половцями.

Серед **природних стихій** відразу впадає в око протиставлення сонця / світла та темряви. Можна також виділити вітер, який, на думку Ярославни, не виправдав надій і повів себе по-зрадницькому по відношенню до Ігоря.

Подивимося тепер на **хронотоп** «Слова». Фундаментальному протиставленню «Сонце – темрява» тут відповідає протиставлення «Руська земля - Поле (пустеля) половецьке». Неодноразово згадується море, яке постає не стільки географічним об'єктом, скільки рубежем світу та, можливо, активною вселенською силою, що повністю відповідає міфологічним уявленням про море як джерело багатства та небезпеки, «інобуття» по відношенню до суходолу. Ріки, за виключенням Стугни, мають, в основному позитивні конотації.

Як і простір, **час** теж постає двоїстим: Боян звиває «оба поли сего времени». Вираз є красивим, проте не дуже ясным. Безумовно, однією «полою» є минуле: «первых времен усобицы», часи Володимира, Мстислава та інших. До речі у Д.Лихачева є цікаве зауваження, що Автора більше цікавлять покоління дідів та прадідів, а не батьків, звідси «прадедня слава», «Дажьбожі внуки» тощо [див 3, С.

140]. Що тоді є «другою полою» часу, сучасне чи майбутнє? Можна припустити, що це майбутнє. Тоді сучасність – це і є «се время», полами (половинами) якого є минуле та прийдешнє. В такому випадку час, як його розуміє Автор, виглядає набагато ближчим до цілісного, «міцного» часу міфів та епосу, де минуле і майбутнє існують як модуси теперішнього, ніж до нашого уявлення про теперішнє як «только миг между прошлым и будущим». Отже, поет виступає як хранитель не тільки пам'яті та традиції, але й самого часу, який здійснює його інставрацію.

В цьому контексті слід звернути увагу на **Бояна**. Він є реальною історичною особою, яка жила в другій половині XI – на початку XII ст. Для Автора він є і взірцем і, водночас, втіленням власне міфопоетичної традиції, від якої він сам відстороняється. В подальшому Боян став сприйматися як архетипний образ поета. Недарма в Новгороді-Сіверському стоїть пам'ятник саме йому, а не невідомому Автору.

Однією з причин такої міфологізації є його «промовисте» ім'я. Відомо, що в ті часи імена мали певну текучість. Князь міг мати два імені – язичницьке та християнське, простолюдин – ім'я та прізвище. Схоже, що «Боян» – це професійне ім'я, яке отримала людина, вже уславлена своїм талантом. Однокореневими словами є: «баяти» та «обаяние» (буквально – наведення чар за допомогою слів). В українських та російських казках можна знайти схоже ім'я – кіт Баюн, близьким родичем якого є пушкінський Кіт учений, до якого ми ще повернемося.

Боян в «Слові» чотири рази названий віщим (єдиний інший персонаж з таким визначенням – це Всеслав). Його «живая струны... сами князем славу рокотаху». Це може розумітися як використання

певних традиційних прийомів створення пісень, і як спонтанність у творчості. З іншого боку, музичний інструмент, який грає сам – це добре відомий фольклорний образ. Можна ще згадати, що фінські шамани використовували замість бубна саме гусла (кантеле). В літературі Бояна вже порівнювали з Вяйнамайненом, і хоча ставити між ними знак рівності буде занадто сміливо, ця паралель має право на існування.

Ексклюзивним епітетом Бояна є «Велесов внук». **Велес** був богом худоби, душ, багатства та натхнення. Ці поняття, далекі для сучасної людини, в міфопоетичній традиції поєднувалися своїм відношенням до «Іншого світу». За різними рисами з ним зближуються скандинавський Один як знавець рун та хазяїн Меду поезії, численні кельтські боги та богині – володарі чарівних казанів багатства та натхнення, а також античні Пан та Фавн з їх даром пророцтва через видіння. Практично всі ці божества мали одним зі своїх атрибутів дерево (сосну чи дуб). Як всім відомо, Боян теж пов'язаний з образом (Світового) **дерева**.

За міфологічними уявленнями, розповсюдженими по всій Євразії (крім крайньої Півночі), а також відомими в Африці та Америці, Всесвіт складається з трьох ярусів, поєднаних світовим деревом. Ці погляди, зафіксовані ще на трипільських глеках, зберігалися на території України аж до ХІХ ст.

З верхнім рівнем пов'язувався бог неба (в Рігведі – Д'яус, ім'я якого походить від того ж кореня, що й сам термін “бог” більшістю індоєвропейських мов) Атрибутом і Небесного бога і Громовержця (Перуна, Зевса, Індри тощо), був орел, сокіл або яструб. Середній рівень втілювала Богиня-Мати-Земля, дружина Неба. Вона є

володаркою тварин і подекуди сама може уявлятися як корова, кобила, ворон або інший хижий птах, а також собака чи вовчиця. Нижній рівень пов'язаний з рогатим богом потойбічного світу, Пастухом звірів та душ померлих. Цей тип божества має глибокі корені, що ведуть до образу Змія, основного супротивника Небесного Бога чи Громовержця, його суперника в любові та викрадача корів. Це протистояння є змістом так званого “Основного міфу” індоєвропейців, реконструйованого В.В.Івановим та В.М.Топоровим. Земля та підземний (водяний) світ можуть зближуватися в загальних хтонічних образах. Так, грецький Посейдон є не тільки володарем Океану, але, первинно богом землетрусів. Слово «змія» є однокореневим з «земля», але всесвітньо поширеними є уявлення про морського змія, який, до того ж, нерідко тримає на собі землю, плаваючи в нижньому океані.

Поєднання трьох рівнів світу відбувалося в Центрі простору, де для шаманів та віщих поетів відкривалися шляхи вгору та вниз. Віссю світу, за допомогою якої це відбувалося, найчастіше виступало Світове дерево, яке росте крізь усі три світи. Зразковим є опис скандинавського Іггдрасиля, чий стовбур знаходиться у середньому світі, корені – в нижньому, а крона – в верхньому. Космічний ясен “меліа” був відомий також стародавнім грекам; Вергілій згадує дерево, корені якого проросли до Тартару. Ще один варіант ми знаходимо в українських колядках:

“Серед подвір’я зелений явір,
Під тим явором чорнії бобри,
На осередку ярії пчоли,
А на вершечку сиві соколи”.

В цьому випадку цікавим є чітке виділення трьох рівнів буття, символізованих трьома типами тварин. Зазвичай це птахи, звірі та змії чи риби.

У «Слові» ми теж бачимо рівні Космосу та пов'язаних з ними тварин які є поетико-шаманськими іпостасями Бояна. Проте, якщо фольклорні тексти в основному статичні: вони дають нам опис Дерева, яке перебуває в своєму ідеальному стані, то «Слово» динамічне: Автора цікавить, що саме робить актант.

А це зближує опис зі «Слова» з уявленнями про шаманські подорожі. Для шаманської міфології характерно уявлення про тричленний поділ світу та світове дерево. Духи-помічники шамана часто уявлялися як птахи, риби та, наземні тварини – тобто, символи різних сфер світобудови. Ще одним характерним мотивом шаманської міфології є уявлення про чарівну втечу з перевертництвом.

В «Слові» є й своя чарівна втеча. На думку Н.Демкової, оскільки в руській культурі ані полон ані втеча з нього аж ніяк не вважалися почесними, Автор, щоб не знизити героїчний образ Ігоря, переключається на казковий мотив [див 2]. При цьому Автор використовує образи наступних істот: горностаї (як Вольга в билині), гоголь (деревна качка, що, разом з черняддю згадується далі), вовк (як Всеслав та половці), сокіл. Відразу впадає в око ритм: звір – птах – звір – птах. Помітний також перехід від непомітних та сторожких істот до активних крупних хижаків, і від тварин з змішаною символікою до суто позитивного сокола, який, і раніше був постійним епітетом Ігоря. Тобто, Ігор повертається не тільки на батьківщину – він повертається до самого себе.

Зв'язок Бояна з Світовим деревом був відмічений спеціалістом з міфологічної космології С.Євсюковим. На його думку, іпостасі Бояна відповідають рівням всесвіту: орел – небу, «мысль» (він приймає тлумачення цього слова як «білка» і проводить паралелі з Котом-баюном) – середньому світу, вовк – нижньому, оскільки в російській міфології він є демонічною фігурою [1, С. 144-145]. З цим аналізом можна погодитися. Спірними є лише два твердження.

По-перше, білка. Тлумачення «мис(л)і» як білки є дуже спокусливим, оскільки воно проводить місток до скандинавської традиції, де по Іггдрасілю бігає білка Рататоск, а також зв'язує «Слово» з численними вченими котами. Тут проступає образ невеликої тварини, яка рухається вверх-вниз по дереву та переносить інформацію між світами. Однак, можливо, що «мысль» все ж таки означає думку, тим більше, що трохи далі в «Слові» про Бояна сказано: «...скача, славию по мыслену древу...». В будь-якому разі, ані білка, ані кіт, ані тим більш думка не є втіленням середнього рівню Космосу. Вони – медіатори, які виконують інформаційну функцію: Рататоск передає сварку птахів наверху та змій внизу дерева; коти співають та розповідають. Тобто, ця істота належать водночас всім трьом рівням світу та виконує зв'язок між ними, що нагадує «звивання часу».

Другим спірним моментом є тлумачення вовка як демонічного звіра. Безумовно, демонізм і хтонізм в його постаті є. Однак, в слов'янській традиції вовк виступає як істота амбівалентна. В українських та білоруських повір'ях вовкулаки – на відміну від західноєвропейських вервольфів – не обов'язково поставали як втілення зла, а подекуди й асоціювалися з народними месниками та оцінювалися позитивно. В билинах Вольга обертає себе та дружину на

різних тварин, в тому числі вовків, коли йому потрібна швидкість пересування. В «Слові о полку Ігоревім» з вовком пов'язуються сам Ігор, та Всеслав Полоцький, якого не можна вважати суто негативним персонажем (яке це роблять у своїх перекладах М.Заболоцький та І.Шклярєвський), хоча б тому, що в тексті йдеться про його втрачену нащадками славу. Його вовча іпостась пов'язується, перш за все, з виключною швидкістю пересування – Всеслав дійсно був одним з «наймобільніших» князів свого часу. Так що у східнослов'янській традиції вимальовується постать вовкулака як істоти, що відрізняється не стільки кровожерливістю, скільки швидкістю та невловимістю. І про Бояна в «Слові» сказано, що він розтікався «сірим вовком по землі», а це ближче до середнього рівня світу, ніж до нижнього.

Тоді виходить, що з нижнім світом Бояна не пов'язує нічого. Отже, за сибірською термінологією, він був «білим шаманом», який подорожує виключно у верхній та середній світи. Так само, дерево та його ізоморфи на народних рушниках зображуються без коренів. Пояснення цьому може бути різне: корені недостатньо естетичні; вони не видимі, тому що сховані під землею; вони пов'язані з негативним нижнім світом і тому не варті зображення.

В авторській літературі одним з найвідоміших описів Світового дерева дає Олександр Пушкін. Звісно, це дуб у Лукомор'я. Золотий ланцюг на ньому співвідноситься з золотими стовпами з народних (причому не тільки слов'янських, але й кельтських) казок, на яких граються вчені коти. «День і ніч» можна розуміти як «весь час», «завжди» (виправдання такої розшифровки теж є в одній з ірландських саг). Ходіння kota по ланцюгу в різних напрямках або вгору – вниз натякає на протиставлення пісні та прози як протилежних (профанного

та сакрального?) видів словесності; що можна порівняти з протилежними стилями Бояна та Автора «Слова». За описом дуба в поемі Пушкіна йде концентрат фольклорних мотивів. Серед них є образи казкові з міфологічними підтекстами (хатинка на курячих ніжках, королевич, чаклун, що несе богатиря, царівна в темниці та вовк, «запах Русі», почасти, морські витязі) та пов'язані з повір'ями та бувальщинами (лісовик, русалка).

Сучасна російська культура теж має своє світове дерево: Фікус релігійний з однойменної пісні Б.Гребенщикова, що, як завжди, поєднує постмодерну напівпародійність з філософською глибиною.

Повертаючись до «Слова», ми можемо зробити висновок, що образ Бояна стає центром зв'язного, цілком міфологічного за природою уявлення про Три рівні світу, пов'язані Світовим деревом, та поета-шамана, який, у вигляді різних тварин, подорожує ним. Найкращим чином це показано в чудових, але маловідомих ілюстраціях Ю.Селіверстова, де фігура Бояна перетворюється на дерево та тварин.

Автор «Слова» є християнином, і не розуміє ці шаманські подорожі буквально. Але ненав'язлива природність та виразність подачі матеріалу свідчить про те, що фольклорно-міфопоетична традиція була для нього достатньо близька.

Нарешті, подивимося на структуру «Слова». Його композиція є нелінійною, але по-своєму абсолютно логічною:

1. Пролог (в тому числі полеміка з Бояном) впереміжку з зав'язкою. Введення солярної символіки.
2. Перемога Ігоря.
3. Поразка та полон.

4. Сон Святослава з його поховальними підтекстами. Золоте слово з широким політико-історичним екскурсом, в т.ч. історія Всеслава.
5. Ритуалізований плач Ярославни.
6. Втеча Ігоря, подана як казково-чудесна.
7. Повернення Ігоря; християнська моралізація.

Результатом є енциклопедичний текст, який охоплює природу та культуру, християнство та язичництво, етичне та естетичне, історію, сучасність та сподівання на майбутнє, описує різні рівні суспільства та моделі поведінки, взяті в широкому міжнародно-політичному контексті. Таким чином створюється своєрідний образ Космосу: саме «Слово» в певному сенсі є «мисленим деревом», з допомогою якого ми й досі структуруємо простір і час, осягаємо життя наших предків та самих себе.

Якщо все це – пізніша підробка, то що за геній її написав?

ЛІТЕРАТУРА

1. Евсюков В.В. Мифы о Вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – 176 с.
2. Н.С. Демкова. Бегство князя Игоря. // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 491-493.
3. Д.С. Лихачев. «Слову о полку Игореве» и эстетические представления его времени. // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 130-152.

4. В.Ф. Ржига. «Слово о полку Игореве» и древнерусское язычество. // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 90-101.
5. Н.В. Шарлемань. Из реального комментария к «Слову о полку Игореве». // Слово о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель. 1986. – С. 78-89.

Додаток 1.

Характеристики світового дерева в деяких текстах

	Старша Едда	«Слово о полку Игоревім»	«Руслан и Людмила» О.Пушкіна	«Фікус релігійозний» Б.Гребенщикова	Слов'янський фольклор
Порода дерева	ясен	дерево	дуб	фікус	береза, явір
Верхній рівень	орел та яструб	орел	день та ніч	два птаха, Сонце та Місяць	соколи, птахи взагалі
Середній рівень	олень, коза	вовк			бджоли
Нижній рівень	джерело, змії		море	золоті ріки	вода, змії, риби, бобри
Медіатор	білка	думка / білка ? соловей ?	кіт		
Зв'язок з мудрістю	жертва і натхнення	знання, поезія	пісні та сказання		пісні та сказання

АНОТАЦІЯ

В статті розкривається міфопоетична образність тексту «Слова о полку Игоревім». Особлива увага приділяється образу Світового дерева та шаманської подорожі.

Ключові слова: космос, міф, світове дерево, шаманізм.

АННОТАЦІЯ

В статье раскрывается мифопоэтическая образность текста «Слова о полку Игореве». Особенное внимание уделяется образу Мирового дерева и шаманского путешествия.

Ключевые слова: космос, мировое дерево, миф, шаманизм.

ANNOTATION

The article reveals the mythopoetic imagery of “Prince Igor’s Lay”. It centers upon the motif of the World tree and the Shamanic journey.

Key words: cosmos, myth, shaman, World tree.